

Reformationen i dansk kirke og kultur

Bind 1

1517-1700

Reformationen i dansk kirke og kultur

Bind 1

1517-1700

Redaktion:

Niels Henrik Gregersen & Carsten Bach-Nielsen

Syddansk Universitetsforlag 2017

© Forfatterne og Syddansk Universitetsforlag 2017

Sats og omslag: Donald Jensen, Unisats

Trykt af Specialtrykkeriet Arco A/S

Omslagsfoto: Udsnit af alterbillede fra Torslunde Kirke 1561

ISBN 978 87 7674 961 3 (Hele værket)

ISBN 978 87 408 3082 8 (Bind 1)

ISBN 978 87 408 3083 5 (Bind 2)

ISBN 978 87 408 3084 2 (Bind 3)

Reformationen i dansk kirke og kultur er udgivet med støtte fra
Præsidiets for Reformationsjubilæet 2017

Mekanisk, fotografisk, elektronisk eller anden mangfoldiggørelse af denne bog er kun tilladt med forlagets tilladelse eller ifølge overenskomst med Copy-Dan.

Syddansk Universitetsforlag

Campusvej 55

5230 Odense M

www.universitypress.dk

Indhold

Forord	7
Anvendte forkortelser til bind 1-3	9
Indledning	
Reformationen som kirkeligt og kulturelt program <i>Niels Henrik Gregersen & Carsten Bach-Nielsen</i>	13
1. Danmark i Europa	
Europæiske perspektiver på reformationen i Danmark <i>Tarald Rasmussen</i>	35
2. Reformationsbilleder	
Reformationsbilleder 1517-1700 <i>Carsten Bach-Nielsen</i>	53
3. Medierne og budskabet	
Kommunikation og medier i reformationsårhundredet <i>Ninna Jørgensen</i>	89
4. Staten og samfundet	
Kongemagt og rigets vel <i>Martin Schwarz Lausten</i>	121
5. Kirken i samfundet	
Kirkens nye ordninger <i>Martin Schwarz Lausten</i>	161

6. Teologien

Teologi og universitet i Danmark 1517-1560 209
Rasmus H.C. Dreyer

Teologi og universitet i Danmark 1560-1700 245
Jens Glebe-Møller

7. Troen i praksis

Salmer og andagtslitteratur 1517-1700 269
Jens Lyster

Den religiøse praksis i en brydningstid 307
Lars Bisgaard

8. Hverdagslivet

Reformationen af dagligdagen 331
Mattias Skat Sommer

9. Skolen

Kristendom, skole og pædagogik i Danmark før 1700 369
Morten Fink-Jensen

10. Kunsten

Musikken 393
Sven Rune Havsteen

Billedkunsten 403
Carsten Bach-Nielsen

Forfatterliste 439

Billedfortegnelse 441

Forord

Den 31. oktober 2017 fejres reformationens 500-års jubilæum overalt i verden, i særdeleshed i Nordeuropa og USA, hvor reformationen er slået stærkest igennem. Jubilæet markeres også på andre kontinenter, hvor reformationens kirker har været virksomme. Det Lutherske Verdensforbund har i dag 72 millioner medlemmer i 79 lande med stærkt voksende kirker i Afrika og Asien.

På disse kontinenter har de metodistiske, anglikanske og calvinsk-reformerte kirker spillet en rolle, der ikke har været mindre end de lutherske kirkers, og siden begyndelsen af det 20. århundrede har navnlig pinsebevægelserne haft en voldsom vækst på verdensplan. Antallet af protestantiske kristne anslås i dag at være omkring 800 millioner, når man medregner de mange nye uafhængige kirker. I flere lande har protestantiske kirkesamfund haft en fremtrædende indflydelse på den almindelige samfundsudvikling, f.eks. i Tanzania, Sydafrika og ikke mindst i Sydkorea. I dag ligger det største teologiske fakultet i verden hverken i Italien, Tyskland eller USA, men i Seoul.

I Tyskland har forberedelserne til reformationsjubilæet allerede været i gang i ti år. Diskussionen har her været, om reformationen skal fejres eller blot mindes. Forholdet mellem reformationen og den romersk-katolske kirke har i særlig grad stået i centrum. Hvad den luthersk-katolske dialog angår, kan man finde en slags status i bogen *Fra konflikt til fællesskab. Fælles luthersk-katolsk højtideligholdelse af Reformationsjubilæet i 2017* (Forlaget Anis 2015), et resultat af arbejdet i den internationale luthersk/romersk-katolske kommission med at forstå, hvad der egentlig skilte parterne i 1500-tallet, og hvordan man ser på situationen i dag. At situationen har ændret sig, viste sig symbolsk, da pave Frans den 31. oktober 2016 var med til en fælles luthersk-katolsk markering af det kommende reformationsjubilæum i domkirken i Lund. I sin tale anerkendte han Luthers indsats og sagde bl.a., at "læren om retfærdiggørelsen udtrykker det essentielle i menneskets eksistens over for Gud". Det havde ingen tidligere pave sagt ved en sådan lejlighed.

De nordiske samfund adskiller sig fra alle andre lande ved allerede siden 1500-tallets begyndelse at have haft lutherske statskirker, som de sidste godt 150 år er blevet til frivillige flertalskirker – i Danmark folkekirken (i 2016 med mere end 4,3 millioner medlemmer). Her vil fejringen af re-

formationsjubilæet finde sted hen over året 2017, for det meste med udgangspunkt i de enkelte stifter og sogne rundt om i landet og med mange forskellige udtryksformer: kirkelige og kunstneriske, historiske og mere nutidsorienterede. Aktivitetsniveauet er forbavsende højt, også sammenlignet med tidligere jubilæer. Men der har heldigvis også været plads til et større værk som dette.

I 2017 bliver *Reformationen i dansk kirke og kultur bind 1-3* sandsynligvis det mest omfattende forsøg på at give en samlet og alsidig redegørelse for reformationen i dansk historie hen over de sidste 500 år. Den opgave, vi har sat os, er at følge og opspore reformationens længde- og breddevirkninger i dansk kristendom – og ikke mindst i det danske samfunds forskellige livsfærer, fra politik og hverdagsliv til medier og kunst. Vi har ikke kun ønsket at fremlægge en begivenhedshistorie, men at skabe grundlaget for en mere samlet bedømmelse af reformationens mange indvirkninger på det danske samfund. Det er således Danmark, der her vil stå i centrum. Samlede fremstillinger af Martin Luthers teologi må man finde andetsteds.

Som redaktører udkastede vi værkets struktur og bærende ideer allerede i 2011, men først i 2014 kunne vi tage fat i kraft af en generøs bevilling fra Kirkeministeriets *Præsidium for Reformationsjubilæet 2017*. Vi er taknemmelige for denne mulighed for at skabe en forskningsbaseret formidling af reformationens kirkelige og kulturelle historie i Danmark. Om værkets bærende idéer henviser vi til dette binds indledning.

Da bevillingen kom relativt sent, har vi haft travlt. Redaktørerne retter derfor en varm tak til *forfatterne*, som har været med hele vejen og har vist stor forståelse for, at de ivrige redaktører har skubbet på undervejs. Alle har vi arbejdet under en stram tidsplan for at få alle enderne med. Det er lykkedes, og det siger vi forfatterne hjerteligt tak for. Vi har af dem alle lært nyt om reformationens rolle i Danmark.

Kristoffer Garne og Søren Frank Jensen har ydet en uvurdelig indsats med redaktionsarbejde og index. Ligeledes en stor tak til *Det Teologiske Fakultet* på Københavns Universitet, som har været projektets værtsinstitution, og for det fortrinlige samarbejde med *Syddansk Universitetsforlag* ved dets direktør, Martin Lindø Westergaard.

Februar 2017

Carsten Bach-Nielsen
Aarhus Universitet

Niels Henrik Gregersen
Københavns Universitet

Anvendte forkortelser til bind 1-3

- DDS: *Den Danske Salmebog*. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag 2003.
- DKL: *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse 1536-1683*. Udg. H.F. Rørdam. København: Selskabet for Danmarks Kirkehistorie 1883-1889.
- DL: *Kong Christian den Femtis Danske Lov*, bd. 1-2. Fotografisk optryk af førsteudgaven 1683. Odense: M.K. Gudmundsen 1971.
- GSV: *Grundtvigs Sang-Værk I-VI*. København: Gads Forlag 1944. Genoptrykt 1983.
- Helie: *Skrifter af Paulus Helie* (Povl Helgesen). Udg. P. Severinsen, Marius Kristensen, Hans Ræder & Niels Knud Andersen. København: Gyldendal 1932-1948.
- Hym: *Hymnologiske Meddelelser*. Udg. Salmehistorisk Selskab, 1971-2005, årg. 1-34. Derefter hedder tidsskriftet *Hymnologi. Nordisk Tidsskrift*, 2006-2016, årg. 35-45.
- Kingo: Thomas Kingo, *Samlede Skrifter*, bd. 1-7. Udg. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København: C.A. Reitzel 1965-1975.
- KO: *Kirkeordinansen 1537/39. Tekstudgave med indledning og noter*. Udg. Martin Schwarz Lausten. København: Akademisk Forlag 1989.
- KS: *Kirkehistoriske samlinger*. København 1849-.
- LS: *Luthers Skrifter i udvalg*, bd. 1-5. Udg. Niels Nøjgaard m.fl. København: Gads Forlag/Aros 1962-1983.
- LW: *Luther's Works 1-78*. Udg. Jaroslav Pelikan m.fl. Minneapolis: Fortress Press/Saint Louis: Concordia Publishing House 1958-.

Palladius: *Peder Palladius' Danske Skrifter*, bd. 1-5. Udg. Lis Jacobsen. København: Universitets-Jubilæets danske Samfund/Thieles Bogtrykkeri 1911-1926.

SKS: *Søren Kierkegaards Skrifter*, bd. 1-55. Udg. Niels Jørgen Cappelørn m.fl. København: Gads Forlag 1997-2012.

TF: *Københavns Universitet 1479-1979, bd. V, Det teologiske Fakultet*. Red. Leif Grane. København: Gads Forlag 1980.

US: *Nik. Fred. Sev. Grundtvigs udvalgte Skrifter*, bd. 1-10. Udg. Holger Begtrup. København: Gyldendal 1904-1909.

VU: N.F.S. Grundtvig. *Værker i udvalg*, bd. 1-10. Udg. Georg Christensen & Hal Koch. København: Gyldendal 1940-1949.

WA: *Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe 1-60*. Weimar: Hermann Böhlhaus und Nachfolger 1883-1999. Fotografisk genoptryk 2008.

WABr: *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Abt. 4: Briefe*. Weimar: Hermann Böhlhaus und Nachfolger 1930-1985.

Indledning

Reformationen som kirkeligt og kulturelt program

Niels Henrik Gregersen & Carsten Bach-Nielsen

Reformationen i dansk kirke og kultur tilbyder den interesserede læser en alsidig, oplysende og indimellem underholdende beskrivelse af reformationens betydning for dansk kristendom og samfund op til i dag.

Vi har sat os den opgave at følge de lange linjer i reformationens historie, helt ind i hverdagslivet og samfundets strukturer. Samtidig er der også givet plads til detaljerne – de mange små historier, der ofte viser mere, end de store linjer kan fortælle. Djævelen sidder som bekendt i detaljen, og læseren vil finde mange eksempler på, at reformationens idé og den barske virkelighed ikke altid stemte helt overens. Der findes ikke kun én måde at være luthersk på; der har været mange opbrud, brydninger og konflikter undervejs i reformationens 500-årige historie. Anderledes kan det slet ikke være. Hvad reformationen egentlig gik ud på, hvem Luther var, og hvad det lutherske alt sammen kunne betyde i senere tider og nye kontekster, har der været ganske forskellige bud på. Værket viser de nybrud, der er sket i de forskellige historiske epoker. Men også inden for hver tidsalder er der brydninger og konflikter mellem reformationens forskellige aktører: konger og kunstnere, biskopper og borgere, politikere og teologer, troende og skeptikere.

Sådan er det, hvis man ser på reformationen i Danmark med det lange historiske blik og med sans for de mange interesser, der har været på spil op igennem reformationens historie. Men detaljerne viser også, hvor svært det var at gennemføre en ny kristendomsforståelse og indføre en gennemgribende nyordning af det danske samfund i årene efter 1536, året for reformationens officielle indførelse i Danmark. Set fra en nutidig synsvinkel kan reformationen undervejs synes at have fejlet, men hvad man blandt andet kan lære af historien, er, at verden ikke altid har set ud, som den gør i dag. Selvom sociale normer og kulturelle idealer har ændret sig, er der også en forbavsende kontinuitet i dansk religion, historie og kulturel mentalitet. Det er ikke sikkert, at der er kommet helt nye mennesker ud

af de sidste århundreders udvikling. Der er mange ting, som en moderne læser vil kunne nikke genkendende til, men der er givetvis også andet, som man i dag vil finde underligt. Man kan derfor også spørge, om selve idéen med den lutherske reformation nogensinde er blevet gennemført? Et senere reformatorisk slagord lyder: Kirken skal altid reformeres (*ecclesia semper reformanda*). Det ligger i reformationens kulturelle dna, at reformationen aldrig kan stå stille, men altid må fortsættes.

Et bredt syn på reformationen

Reformationen i dansk kirke og kultur handler ikke kun om kirke og teologi, men om alle de livsområder, der hører med til reformationens mange dagsordener: stat og samfund, medier og litteratur, salmer og religiøse praksisser, skolen, kunsten og ikke mindst hverdagslivet i familien og på arbejdet. Vores ønske har været at udvide spektret i synet på den danske reformation, vel vidende at ingen af de nævnte livsområder kan dækkes fyldestgørende.

Det siger sig selv, at ingen forsker har overblik over alle de nævnte livsområder. Værket skrives derfor af forskere med baggrund i en lang række fagområder, f.eks. teologi, historie, kirkehistorie, jura, politologi og etnologi. Forfatterne er valgt, fordi de er forskere, der kan deres kram og har blik for de store linjer og sans for de mange små historier. Forfatterne bringer hver deres særlige faglige profil med sig ind i værket som en linse for deres individuelle bidrag. Men samtidig har opgaven været at skrive ud af huset – også for den læser, der ikke på forhånd besidder nogen større historisk eller kulturel almenviden. For hvem har det? For orienteringens skyld har vi derfor i de enkelte bidrag indlagt en række årstal og korte forklaringer, ligesom læseren vil finde krydshenvisninger undervejs. Der er også litteraturhenvisninger til dem, der vil gå videre med sagen.

Idéen er, at læseren skal kunne dykke ned i bindene og læse de bidrag, der særligt interesserer netop ham eller hende mest. Som læser kan man derfor vælge at læse kronologisk – fra bind 1 til bind 3. Men man kan også vælge at begynde bagfra – med bind 3. Endelig kan man læse de tre bind på tværs med centrum i et eller flere af de ti emneområder, vi har valgt som dispositionsprincip for værket:

1. Danmark i Europa
2. Reformationsbilleder
3. Medierne og budskabet
4. Staten og samfundet
5. Kirken i samfundet
6. Teologien
7. Troen i praksis
8. Hverdagslivet
9. Skolen
10. Kunsten

De tre bind dækker således en række livssfærer, som reformationen har haft indflydelse på, og ambitionen har været at levere en forskningsformidling, der kan læses og forstås af enhver læser ud fra lystprincippet. Samtidig er reformationsværket ikke bare en samling af artikler baseret på de enkelte forfatters øjeblikkelige yndlingsemner eller helt særlige synsvinkler. Hensigten har været, at de forskellige kapitler skulle kunne bidrage til et samlet syn på, hvad reformationen i grunden gik ud på, og hvad den i det hele taget har betydet (og ikke betydet!) for de forskellige livsområder, som behandles. Om det er lykkedes os at indfri denne ambition, er det op til læserne at bedømme.

Det kirkelige program: Reformation eller revolution?

Hvad reformationens kirkelige program angår, er det nemt at påvise, hvor store ændringer der skete med kirkens forkyndelse og den religiøse praksis i løbet af 1500-tallet – alt imens så meget andet blev bevaret i kongeriget Danmark-Norge. Kirkerne blev ikke revet ned, men fortsatte som rammer for evangeliets forkyndelse. Tilløb til en udrensning af billeder og kirkeinventar op til 1530 blev bremsede eller modereret, sådan som også allerede Luther havde gjort det, da han fra sit skjulested på Wartburg vendte tilbage til Wittenberg i 1522 for at genoprette ordenen dér. I 1536 blev nye evangeliske biskopper indsat i Danmark til erstatning for de romerske biskopper (der blev fængslet). Derimod hører vi ikke noget om, at en eneste sognepræst blev afsat fra sit embede i de tidlige reformationsår. Der var tale om en *re-formation*, dvs. et ønske om en tilbagevenden til den oprindelige kristendom. Derimod havde hverken Luther eller de danske reformatorer tanker om en *ødelæggelse* af kirken, en *de-formation*.

Der var således ikke noget ønske om at skabe en splinterny kirke, som om der ikke havde været tro og kristendom i århundrederne før reformationens indførelse. Luther ville givetvis have vendt sig i sin grav, hvis han vidste, at der skulle opstå en kirke, der kaldte sig "luthersk" efter ham. Allerede i 1522 skrev han: "Man skulle tie om mit navn, og ikke kalde sig luthersk, men en kristen ... Jeg er ikke, og vil ikke være noget menneskes mester. Jeg holder mig sammen med menigheden til den ene og almindelige lære om Kristus, der alene er vores mester" (WA 8:685).

Reformatorerne kaldte sig selv "de evangeliske", dvs. dem, der holdt sig til Bibelen og dens evangeliske vidnesbyrd om Kristus. Som sådan ville de tilbage til den hellige, almindelige kirke, som på græsk og latin hed den "katolske kirke" (*katholikos* = efter helheden). Reformatorerne var altså ikke antikatolske, sådan som man ofte ser det beskrevet. De blev derimod antiromerske, fordi de fandt det nødvendigt at rydde op i de kirkelige og teologiske misforhold, som de mente havde sneget sig ind i de forudgående århundreders "papistiske kirke". Dette blev givetvis opfattet som en revolution af dem, det gik ud over, og som forsvarede den gamle kirkeordning. Efter evangelisk opfattelse var der dog just tale om en reformation.

Det var imidlertid en ny forståelse af kristendommens centrale indhold, der blev forkyndt efter reformationens indførelse i Danmark. I Tyskland blev reformationen sat i fart, efter at Martin Luther den 31. oktober 1517 fik slået 95 teser om afladen op på kirkedøren i Wittenberg. Afladen var en middelalderlig praksis, som bestod i, at man gennem køb af et afladsbrev med pavens stempel kunne fritages for at gøre bod i dette liv og endda forkorte de afdødes pinsler i skærsilden. Det diskuteres fortsat blandt forskerne, hvorvidt teseopslaget overhovedet fandt sted, sådan som det er blevet fortalt – af Luther selv på selve dagen den 31. oktober. Men i hvert fald blev de 95 teser af 31. oktober 2017 trykt som en plakat, og det var almindelig praksis, at sådanne disputationstester blev annonceret på kirkedøren i den lille by Wittenberg med omkring 2.000 indbyggere. Det har sikkert været en pedel eller kirketjener, der har slået tesserne op (Schilling 2014:153-157).

Afladstesterne indeholdt ikke noget generalopgør med pavekirken, snarere var de en appel til de kirkelige myndigheder om at ophøre med dette misbrug. "De som siger, at sjælen flyver ud af skærsilden, lige så snart pengene klinger i kisten, fører ren og skær menneskelære", hedder det i tese 27 (LS 1:62). Kun Gud kan frelse mennesket, og kirken har ikke sin egen skatkiste, som kan bane vejen for menneskets frelse. Afladsbrevene

var "beskidte penge til Peterskirkens opførelse", skriver Luther i tese 82 (LS 1:66).

Herefter begyndte reformationens bold at rulle, og den rullede hurtigt. Af samme grund sættes den 31. oktober 1517 traditionelt som reformationens begyndelse – også herhjemme. Med afladsteserne foretog Luther et generalopgør med den tanke, at man kan købe sig til frelsen eller på anden måde gøre sig særligt attraktiv i Guds øjne. Læren om, at frelsen afhænger af menneskets tro og tillid til Gud, sådan som Gud har vist sig i Kristus (læren om retfærdiggørelse ved tro alene), var led i et omfattende opgør med den ellers letforståelige tanke om, at et godt mål af særligt gode gerninger (herunder køb af afladsbreve) kan hjælpe mennesket i dets forhold til Gud.

Det hører med til historien, at allerede middelalderens og renæssancehumanismens teologer havde talt varmt om nåden og dens forrang i forhold til menneskets gerninger. Nåden var så at sige Guds første skridt. Mennesket skulle ganske vist først gøre sig egnet eller "disponere sig" til nåden, og når nåden derefter blev indgivet mennesket gennem kirkens sakramenter, skulle den følges op af menneskets gode gerninger. I sidste ende blev det derfor menneskets evne til et villigt samarbejde med Guds nåde, der blev afgørende for menneskets evige salighed.

For Luther betød dette, at selve den evige frelse blev gjort usikker. Hvornår havde man egentlig gjort nok? Hvornår var nok nok? For reformatorerne hang "nåden alene" derfor sammen med "troen alene". Luther hævdede, at ligesom Gud i Kristus har vist sin ubetingede nåde til mennesket, sådan skal også mennesket vise en ubetinget tillid til Guds kærlighed. I sin nåde tager Gud ikke bare det første skridt, men tager også de næste skridt, alt imens mennesket helt indtil døden forbliver en synder. Endelig tager Guds kærlighed også det sidste skridt, når mennesket efter døden modtages af Gud og ved troen "tages ind i nåden", som det hedder i den latinske tekst til Den Augsburgske Bekendelse (artikel 4) fra 1530. Det eneste, mennesket skal gøre, er at tage imod og acceptere at være accepteret af Gud.

For Luther var det alt om at gøre, at evangeliet i sin klarhed blev forståeligt for hvert enkelt kristenmenneske. Derfor var der brug for en enkel måde at lære evangeliets visdom på. Til det formål skrev han i 1529 sin *Lille Katekismus*. På den måde kunne evangeliets budskab stå klart, ja, blive indprentet hos enhver kristen, konge og staldknægt, forældre som børn. Af samme grund skulle gudstjenesten være på modersmålet – ikke kun prædikenen, som også i middelalderen havde været på dansk – men

hele liturgien og ikke mindst salmerne (undtagelsen var de byer, hvor der var latinskoler). Reformationens kristendom blev på denne måde ikke bare folkeligt formidlet, men også sunget ind gennem de nye salmer skrevet på modersmålene.

Hvad så med kærlighedens gerninger? Det var Luthers overbevisning, at når et menneske først er blevet befriet fra at skulle bekymre sig om sin egen frelse ved alene at holde sig til evangeliets ord om Guds kærlighed, så skal menneskets trøst og kærlighed nok følge efter – ligesom et godt træ bærer gode frugter. For Luther var der ikke noget særligt postulatorisk over det.

Tidstavle for Martin Luther 1483-1546

1483, 10. november: Fødes i Eisleben, Thüringen. Døbes dagen efter

1498-1501: Latinskole i Eisenach

1501: Immatrikulation på universitetet i Erfurt

1502: Universitetet i Wittenberg grundlægges af Frederik den Vise, kurfyrste af Sachsen

1502: Baccalaureus artium på den humanistiske grunduddannelse

1505: Magister artium, derpå optagelse på jurastudiet, Erfurt

1505, 17. juli: Novice i Augustiner-eremitternes kloster i Erfurt

1507, 3. april: Præstevies i Mariakirken i Erfurt, aflægger munkeløfte i efteråret

1507, sommer: Begynder på teologistudiet på råd af generalvikar von Staupitz

1508-1509: Forelæsninger over Aristoteles i Wittenberg

1509: Baccalaureus biblicus (marts) og sententiarum (september) i Erfurt

1510-1511: Rejsen til Rom, udsendt af generalvikar von Staupitz

1511: Flytter permanent til Wittenberg

1512, 18. oktober: Doktor i teologi og professor i teologi (bibeludlægning)

1513-1515: Forelæsninger over Davids salmer

1515-1516: Forelæsninger over Romerbrevet

1516-1517: Forelæsninger over Galaterbrevet

1517: Disputation mod den skolastiske teologi. De 95 teser mod afladen

1518: Sermon om afladen og nåden. Heidelbergerdisputationen. Forhør hos Kardinal Cajetan i Augsburg

1519: I Leipzigerdisputationen med Eck bestrider Luther pavens primat og konciliernes ufejlbarlighed

1519: Folkelige sermons på tysk om dåb, nadver, bod, ægteskab, åger og om at dø

1520, 15. juni: Pavelig bandtrusselsbulle mod Luther
1520: Sermon *Om de gode gerninger. Til den kristne adel. Om kirkens babyloniske fangenskab. Om den kristne frihed*
1520, 10. december: Luther afbrænder bandtrusselsbullen sammen med den kanoniske ret i Wittenberg
1521, 3. januar: Luther lyses i band. Den 17.-18. april forsvarede Luther sig foran kejseren på Rigsdagen i Worms
1521-1522: Luther skjules på Wartburg og oversætter Det Nye Testamente. Uroligheder i Wittenberg
1522: Luther vender tilbage til Wittenberg og genoptager sit professorat
1523: *Om den verdslige øvrighed* og *Om gudstjenestens ordning*
1524, 9. oktober: Luther udtræder af klosterordenen. Samtidig opgør med sværmerne (Münster, Karlstadt)
1525: Udgiver *Opfordring til fred*, men snart efter *Mod de morderiske og røveriske bønder*. Striden med Erasmus i *Om den trælbandne vilje*
1525, 13. juni: Luther gifter sig med Katarina von Bora. Den lutherske præstegård etableres
1526-1529: Nadverstriden med sværmerne og Zwingli. Samtalen i Marburg mislykkes
1526-1530: Visitationer i Kursachsen. I 1529 udkommer Luthers *Lille Katekismus* og *Store Katekismus*
1529: *Om krigen mod tyrken*
1530: Rigsdagen i Augsburg. Melanchthon fremlægger Den Augsburgske Bekendelse for kejseren
1531: Det Schmalkaldiske Forbund dannes
1534: *Den Tyske Bibel*, Luthers fuldstændige oversættelse af Bibelen til tysk
1535: *Den store Galaterbrevskommentar*
1535: Luther påbegynder sine Forelæsninger over Genesis (Første Mosebog)
1537-1540: Antinomistriden om lovens fortsatte betydning for den kristne
1539: *Om koncilierne og kirken*
1543: Luthers skrifter mod jøderne
1545: *Mod pavedømmet i Rom*
1546, 18. februar: Luther dør i Eisleben
1552, 20. december: Katarina von Bora dør

I et hastigt skrevet, langt skrift *Om de gode gerninger* fra 1520 pegede han på, at sådan er det også i forholdet mellem to, der elsker hinanden. Hvis en mand og en kvinde forventer kærlighed og forståelse af hinanden og tror fast på hinandens kærlighed, er der ikke brug for detaljerede regler for, hvad man alt sammen skal sige og gøre, tie og tænke om: "Tilliden alene lærer mennesket alt dette, og det mere end fornødent" (LS 1:158). Troen opstår i mødet med evangeliets ord, og det er ud fra Guds ords skjulte virkninger i den troendes hjerte, at livet skal leves. Det er derfor i hverdagslivet, at troen, håbet og kærligheden skal virke og udfoldes. Ud fra dette syn var der ikke noget særligt rosværdigt i at leve som munk eller nonne adskilt fra omsorgen for næsten. Tværtimod. Menneskets plads er derimod at finde i det brogede hverdagsliv med familie og arbejde, "i kald og stand".

Her drejer det sig ikke bare om troens tillid til Gud og om håbet om det evige liv, men netop om kærligheden til næsten. I Den Augsburgske Bekendelse hedder det i art. 16: "Evangeliet lærer den evige retfærdighed i hjertet. Her på jorden opløser det imidlertid ikke samfundet eller familien, men forlanger i høj grad, at de skal bevares som Guds ordninger og at kærligheden skal udøves i dem."

Reformationen som et kulturelt program

Hermed er vi allerede på vej over i reformationens samfundsmæssige anliggende. Kærligheden skal foldes ud i det liv, man deler med sin næste. Troens tillid skal være til Gud alene (ikke til ens egne gerninger), men derimod skal kærligheden rettes ud mod næsten. Det er nemlig næsten, der har brug for omsorgen, ikke Gud.

Det er inden for denne teologiske horisont, at reformatorerne påbegyndte en dybtgående reorganisering af samfundet. Her kan man godt tale om en slags revolution. For da Martin Luther sammen med sine nærmeste medarbejdere den 10. december 1520 offentligt afbrændte den kanoniske ret sammen med pave Leo X's trussel om at lyse ham i band, var der tale om et opgør med det retssystem, som middelalderens samfund hvilede på. Det ville svare til en offentlig afbrænding af store dele af Grundloven og Straffeloven. Der var derfor ikke noget at sige til, at Luther allerede den 3. januar 1521 blev lyst i band og erklæret fredløs.

Den amerikanske jurist og historiker John Witte, Jr. har peget på, at Luther i de efterfølgende år ikke blot gennemførte en *kirkelig reform* vendt imod det romerske hierarki og århundreders sædvane (Witte 2002). Han

udarbejdede også hen ad vejen et socialt organiserende *kulturelt program*, der skulle få langtrækkende følger frem til i dag. Man kan her tænke på så forskellige forhold som:

- opnormeringen af folkesproget som forudsætning for alles deltagelse i kirke og samfund
- det nye forhold mellem stat og kirke (toregimentelæren)
- reorganiseringen af skole, universitet og andre uddannelsesinstitutioner
- kaldstanken som forudsætning for arbejdslivet
- statens, byernes og landejerens ansvar for social- og hospitalsvæsen
- ægteskabets nye definition fra at være et sakramente til et borgerligt anliggende
- tanken om et kristenmenneskes frihed som en frihed til at tjene næsten

Alt dette byggede på inspirationen fra en teologi, der egentlig ikke ønskede at være ny, men derimod at finde tilbage til kirkens bibelske og førmiddelalderlige rødder. Tilmed blev reformationen i Danmark indført "fra oven" af kong Christian III i 1536, muliggjort af en lang række byreformationer "fra nedent". Christian III var oprigtigt optaget af Luthers tanker, men han kan også have haft andre interesser end de rent kirkelige, f.eks. økonomiske og alment folkeopdragende. Som enhver anden religiøs og kulturel forvandling var også indførelsen af reformationen i Danmark en broget affære. Sådan var det allerede i de første århundreder, og sådan bliver det ved at være op gennem århundrederne.

Det mangfoldige billede understreges af, at Danmark ikke altid har været det lille land i Europa, som det er i dag. Op til 1659 omfattede Danmark også Halland, Blekinge og Skåne i Sydsverige. Indtil 1814 var kongeriget et dobbeltmonarki bestående af Danmark-Norge og Island, og først i 1864 mistede Danmark hertugdømmerne Slesvig-Holsten, der grænsede op til Hamborg.

Da reformationen kom sydfra, blev Slesvig og Holsten særligt vigtige i reformationens første faser. Husum i Slesvig blev det sted, hvor der første gang blev prædikeret evangelisk af reformatoren Hermann Tast (1490-1551). Han kom til Wittenberg i 1511, samme år som Martin Luther, og fra 1522 og fremefter prædikede han med fare for liv og lemmer evangelisk i sin hjemby, hvor han senere også virkede som superintendent (biskop) over dele af Slesvig. Tilsvarende var byen Haderslev det første sted, hvor

reformationen blev indført allerede i 1528 af hertug Christian, den senere Christian III.

Det bidrager til det komplekse billede, at Danmark tilmed i en periode havde en række mindre kolonier i Indien, på Guldkysten og De Vestindiske Øer. I dag omfatter rigsfællesskabet som bekendt alene Danmark, Færøerne og Grønland, mens Island trådte ud af rigsfællesskabet så sent som i 1944. Hver periode har således sit Danmark.

Den rene lutherdom har aldrig eksisteret

Bind 1 behandler perioden fra 1517-1700 og viser, hvordan Luthers idéer aldrig har stået alene. Allerede i 1500-tallets begyndelse gik reformationen hånd i hånd med renæssancehumanismen, og reformationens søgen tilbage til evangeliets enkle budskab ville være utænkelig uden den søgen tilbage til kilderne, som humanismen stod for. De tidligste danske reformatorer var ikke rent lutherske, i hvert fald ikke i forhold til nutidens læsning af, hvad Luther faktisk siger i sine mange tekster.

I Danmark-Norge og i Slesvig-Holsten flød indflydelsen fra Martin Luther (1483-1546) ofte sammen med indflydelsen fra andre af samtidens reformatorer. Det var først og fremmest Luthers højre hånd, Philipp Melanchthon (1497-1560). Selvom Luther og Melanchthon stod last og brast med hinanden og endda boede i samme hus, viste der sig straks efter Luthers død i 1546 sprækker i enigheden mellem Melanchthons tilhængere (filippisterne) og de "ægte" lutheranere (gnesiolutheranerne). Det var ikke mindst spørgsmålet om viljens frihed og syndens dybde, der adskilte parterne. Disse uenigheder forplantede sig også til Danmark.

Desuden var der Luthers forhold til den venstreradikale kirkestormer Andreas Karlstadt. Han havde kortvarigt haft ophold i København i 1521. Allerede da Luther vendte tilbage til Wittenberg i 1522, efter at have været skjult på Wartburg i 1521-1522, vendte han sig stærkt imod Karlstadts fremfærd med kirkestorme osv., og i 1524 brød Luther endegyldigt med ham, fordi han opfattede ham som en sværmer. Senere viste der sig også i Danmark en vis indflydelse fra den yngre schweiziske reformator Jean Calvin (1509-1564). Den danske reformation byggede kort sagt ikke alene på Luthers idéer, skønt han hurtigt opnåede en særstilling herhjemme. I praksis var der i 1500-tallets danske bodskristendom stærke elementer fra calvinisk bodsteologi, der lagde vægt på kirketugten og fremhævede lovens blivende rolle i den kristnes liv, inklusive Det Gamle Testaments mange lovbestemmelser.

Når vi kommer frem til tiden efter 1700, der beskrives i *bind 2*, skifter lutherdommen endnu en gang karakter i Danmark. Nu kom pietismen til. Ifølge den skulle evangeliets budskab tilegnes med hjertet, ofte nok parret med nye forskrifter om, hvad man skulle gøre og undlade at gøre som en god kristen. Man kan måske tale om hele tre reformationer i Danmark. Først havde vi kirkens og samfundets reformation i 1500-tallet, derpå fulgte kroppens reformation i form af ortodoksi og bodskristendom i 1600-tallet, hvorefter vi med pietismen i 1700-tallet fik den tredje reformation, hjerternes reformation (Bach-Nielsen 2012).

1700-tallet var også oplysningstidens periode, og selvom pietisme og oplysningstid ofte stilles i modsætning til hinanden som hjertelighedens kristendom over for forstandens kristendom, er pietismen og oplysningstiden tættere forbundet med hinanden end almindeligvis antaget. Begge spørger efter kristendommens nytteværdi – i det indre såvel som i det ydre.

Forbindelseslinjerne mellem pietisme og oplysning viser sig også i 1800-tallets romantiske kristendom. I *Guldalderens Danmark* fostredes en lang række begavelser af internationalt format – ikke blot teologer som N.F.S. Grundtvig, Hans L. Martensen og Søren Kierkegaard, men også forfattere som H.C. Andersen og videnskabsmænd som H.C. Ørsted. Med Grundloven i 1849 indførtes demokratiet, hvormed enevældens tid var ovre. I de følgende årtier begyndte nye samfundsmæssige opbrud med udgangspunkt i landbruget, arbejderklassen og et selvbevidst borgerskab. Nogle af disse strømninger vendte sig mod den etablerede kirke og skabte nye idéer om, hvad det ville sige at være moderne. Fattigdomsproblemet kom på dagsordenen, ligesom der dannedes nye kulturer i borgerskabet.

Mens *bind 2* dækker den lange periode fra 1700-1914, dækker *bind 3* den tid, der normalt opfattes som sekulariseringens tidsalder. Selvom langt de fleste danskere er forblevet medlemmer (i 1908 98,5 %, i 2016 76,9 %) af folkekirken, begynder kirken at blive en kultur, som man kan melde sig ind og ud af. Følgelig bliver det lutherske mindre fremtrædende end tidligere. Fra at have været placeret i samfundets selvfølgelige centrum rykker kirken efterhånden i baggrunden, placeret i udkanten af samfundets liv, men fortsat søgt og brugt ved livets store begivenheder. Fra at have været en monokultur bliver kirken nu en baggrundskultur i et pluralistisk samfund.

Det ville derfor have været fejlagtigt alene at se tilbage på reformationsbegivenhederne i 1500-tallet i forbindelse med reformationsjubilæet i 2017. Nok så vigtigt for Danmark og andre lutherske lande er de senere udviklinger:

- *pietismen* med dens forventning om den individuelle tilegnelse og inderlighed, som skabte et særligt psykologisk klima, der i dag opfattes som noget vestligt
- *oplysningstiden* med dens krav om religiøs selvrefleksion, frihed og praktisk anvendelighed
- *romantikken* med dens idéer om en folkelighed, der rækker ud over de rent statslige og kirkelige institutioner, og som vi kender som civilsamfundet
- *vækkelserne* og den religiøse individualisme, som lagde sig i forlængelse af pietismen
- *velfærdssamfundet*, der groede frem i det 20. århundrede i et indviklet samspil og modspil mellem *arbejderbevægelsen*, *den kirkelige diakoni*, *kulturradikalismen* og fremkomsten af nye *videnskabelige* forståelsesformer

Alle disse bevægelser har ført til videreudvikling af reformationens anliggender, om end i helt nye former, som ingen i 1500-tallet kunne have gjort sig nogen forestilling om. Det rejser spørgsmålet om, hvor det reformatoriske overhovedet er at finde i det 20. og 21. århundrede.

Har reformationen fortsat samfundsmæssig betydning?

Lad os se os omkring i Europa og undersøge, hvad der er fællesnævnerne for de lande, hvor reformationen i længst tid har virket som et bærende kulturelt program med sociale idéer. Der er her tale om, hvad man bredt kan kalde protestantiske kulturer. Ser man bort fra forskellen mellem overvejende lutherske lande (Norden og dele af Tyskland) og overvejende calvinsk-reformerte lande (Holland, Schweiz og Skotland), vil man kunne pege på nogle fælles træk i de protestantiske samfund. Vi har her den dag i dag at gøre med lande og politiske ordninger, der ikke tillader korrupsion; med stabile og ensartede retssystemer byggende på ret og rimelighed; med et ansvar for et offentligt skolevæsen, der omfatter alle borgere; med et mere eller mindre veludviklet velfærdssamfund.

Alt dette skyldes naturligvis ikke reformationen alene, for de reformatoriske kirker har altid virket sammen med andre kulturelle bevægelser. Men i de samme lande findes også den mentalitet, som kendetegner de fleste nordeuropæiske samfund i dag: lande med høj grad af ytrings-, religions- og samvittighedsfrihed; lande med omsorg for børn og gamle; lande, hvor man arbejder meget, men samtidig gennem skattebilletten hjælper dem,

der ikke kan klare sig selv. Sådanne religiøse og kulturelle fællesnævnerne bliver for alvor slående, når man løfter blikket og sammenligner de protestantiske lande i Nordeuropa med kulturer, hvor enten en bestemt religion (f.eks. Mellemøsten) eller en bestemt ideologi (f.eks. Kina) sætter sig i høj-sædet som eneste kilde til politik, retsvæsen og moral.

Set ud fra et komparativt perspektiv adskiller de protestantiske lande sig også på flere områder fra syd- og østeuropæiske lande, som vi ellers ligner på mange andre områder. En politolog som Tim Knudsen (2000) og en historiker som Uffe Østergaard (2005) har således fremhævet den rolle, som den lutherske tradition har spillet for det historiske forhold, at Danmark som et af de første lande indførte undervisningspligt med Skoleloven af 1814, ligesom Danmark meget tidligt (1891) indførte en aldersbestemt pension (senere folkepensionen) uden skelen til tidligere indtægt på arbejdsmarkedet. Princippet om, at "Gud ikke gør forskel på personer", og at der er noget, der hedder "nåde uden fortjenester", har ifølge denne tese haft en langtidseffekt for samfundets organisering, selvom paternalistiske tankeformer videreføres op til midt i det 20. århundrede. Som vi vil se i bind 3, er denne tese (ligesom andre makrohistoriske teser) omstridt. Eksemplet rejser dog spørgsmålet om, hvad det overhovedet vil sige, at reformationen kan have haft en "virkningshistorie" i det sekulære rum.

En virkningshistorie er en historisk proces, hvor forskellige indflydelser smelter sammen. Der vil kun sjældent være tale om en isoleret virkning af reformationen. Kirkens indflydelse kan være større eller mindre, men den spiller sammen med andre af samfundets aktører, kulturelle og politiske. Det er næppe et tilfælde, at Socialdemokratiet i løbet af 1930'erne begyndte officielt at støtte folkekirken, selvom partiet tidligere var meget kirkekritisk. Talen om simple årsag-virknings-forhold holder næppe, når det drejer sig om at forstå menneskelige handlinger og større samfundsmæssige udviklinger. Allerede sociologen Max Weber talte i sit berømte skrift *Den protestantiske etik og den kapitalistiske ånd* fra 1905 om et "valgslægtskab" (*Wahlverwandtschaft*) mellem calvinisme og moderne kapitalisme, forstået på den måde, at sociale og religiøse valg ofte indgår i klynger, hvor det ene synspunkt støtter sig på andre synspunkter, uden at der nødvendigvis er tale om fuldstændig bevidste valg. Der er derimod tale om kulturelle baggrundsfaktorer, der på en mere underjordisk eller nærmest usynlig måde muliggør bestemte sociale udviklinger. Webers påstand var, at calvinismen i højere grad end lutherdommen skabte betingelserne for kapitalismens fremdrifts- og fremskridtsorienterede mentalitet, hvorimod man i de lutherske lande

lagde større vægt på det at "føle forsoning og fællesskab med Gud nu (det dennesidige)" og dermed prioriterede "nydelsen af nuet" (Weber 1976:84-85).

Ser vi nu på de fem nordiske lande for sig, adskiller de sig fra andre nord-europæiske lande derved, at lutherdommen her har været den ledende religionsform og fortsat er det i dag. Luthersk teologi skelner som bekendt mellem det religiøse og det verdslige område. Samtidig er det toregimentelærens pointe, at Gud er til stede også i det sekulære rum. Som hele tilværelsens skaber og opretholder er Gud også til stede i skabelsens store rum. I sin sene *Genesis-forelæsning* siger Luther det på den måde, at alle skabninger og dyr er navneord i Guds sprog, ja, hver skabning er selv et lille Guds ord: "sol, måne, himmel, jord, Peter, Paulus, du og jeg – vi er alle Guds ord, selvom vi kun er en lille stavelse eller et lille bogstav i sammenligning med hele skaberværket" (WA 14:17). Derfor kunne Luther også sige, at "verden er fuld af bibel" (WA 49:434), hvis vi ellers havde øjne til at se det.

Kun få danske teologer har svunget sig så højt op, som Luther her gjorde. Men der er en anden af Luthers idéer, som har spillet en central rolle i dansk reformationshistorie. Det er tanken om, at den lutherske toregimentelære ikke betyder en total adskillelse af, hvad der er religiøst, og hvad der er sekulært. I kraft af Luthers *Lille Katekismus* har den såkaldte trestandslære også spillet en afgørende rolle: Der findes ikke blot kirke og politik, men også et menneskeligt samliv i hverdagens liv. Tankegangen er her, at både kirken og det politiske system er blevet til som nødforanstaltninger på grund af menneskets syndighed. Kun fordi mennesker har vendt sig bort fra Gud, er der brug for en særlig kirkeinstitution, der kan forkynde evangeliet om, at Guds nåde er gratis (det danske ord gratis er afledt det latinske ord *gratia*, der betyder nåde). Tilsvarende: Kun fordi mennesker er magtbegærlige egoister, er der brug for politi, militær, retssystem og anden politisk magtanvendelse. Mellem det kirkelige liv og det politiske liv findes familielivet, hvor man elsker hinanden frit og hjælper hinanden helt gratis – uden nogen umiddelbar tilbagebetaling. I hele dette område ligger også menneskets etiske liv i arbejdets verden, dets handel og vandel. Familielivet går ifølge Luther helt tilbage til Paradiset, "før syndefaldet", men leves stadigvæk fra dag til dag, når mennesker lever i tillid og kærlighed til hinanden. Der er her tale om en slags fælleszone, som hverken er rent kirkelig eller rent politisk, hverken rent religiøs eller rent politisk. Der er derimod tale om noget før-kirkeligt og før-politisk.

Den såkaldte toregimentelære har givetvis bidraget positivt til sekulariseringen af det danske samfund. Samtidig har trestandslæren fastholdt

sammenhængen mellem det politiske system og etikken, ligesom tre-standslæren har fastholdt sammenhængen mellem det kirkelige og det folkelige liv uden for kirken. I dansk kultur- og socialhistorie er der derfor mange eksempler på, at der ikke kun findes en principiel adskillelse mellem kirke og samfund (som i Frankrig og USA), men at der også har udviklet sig vekselvirkninger mellem kirke og samfund, selvom de hver har deres særlige roller at spille.

N.F.S. Grundtvig har her fungeret som en formidler af en særlig dansk måde at varetage den lutherske reformation på. Hans opfattelse var, at der altid har været, altid vil være og også skal være en levende og "fri Vexel-Virkning" mellem det guddommelige og det menneskelige (Grundtvig 1948:248) og derfor også mellem kirke og folk, kristendom og menneskelighed. Denne grundtvigske vision om det nære bånd mellem kirke og folk kan man have forskellige meninger om. Men at der findes en sådan vekselvirkning i løbet af de sidste 500 år, må siges at være et historisk og socialt faktum, hvad enten man kan lide det eller ej.

Virkningshistorier og genopførelser

Det store spørgsmål er nu, om reformationens civilisatoriske program så at sige blev udtømt i reformationens første 300-400 år, eller om disse anliggender fortsat gør sig gældende ind i det 20. og 21. århundrede? Det findes der næppe noget entydigt svar på. Svaret vil være forskelligt, alt efter hvem man spørger, og alt efter hvilket af de ti livsområder man ser på. Det siger næsten sig selv, at der må forventes en større kontinuitet i liturgi, salmesang, kirkeordning og teologi, end der vil være inden for de mere sekulære områder som politik, hverdagsliv og kunst. Men svaret vil også være afhængigt af, hvor snævert man definerer "det lutherske". Betragter man alene reformationens kirkelige program, eller interesserer man sig også for de forvandlinger, der finder sted med hensyn til centrale lutherske anliggender inden for de forskellige sfærer af det sekulære liv?

Her kan man med fordel skelne mellem to slags processer. På den ene side findes der den brede *virkningshistorie*, der går fra en mere kontant institutionel og historisk synlig virkelighed (indførelsen af reformationen) til en mere diffus kulturel virkningshistorie. Sådan er det også med alle andre større historiske bevægelser, lige fra renæssancen til arbejderbevægelsen. En virkningshistorie er en langstrakt proces – lidt ligesom salt, der opløses i vand og efterhånden tyndes ud, men samtidig fortsætter med at give en

særlig smag til vandet. På den anden side finder man også *genopførelser* af historiske bevægelser inden for det kulturelle rum. Man kan se 1700-tallets pietisme som en sådan genopførelse af det lutherske, i 1800-tallet realiseret i form af de folkelige vækkelsesbevægelser – fra Indre Mission til grundtvigianismen.

I 1900-tallet finder vi nye genopførelser af Luther inden for Lutherrenæssancen og den såkaldt dialektiske teologi. Nu blev Luther (navnlig den unge Luther) modellen for, hvordan man kunne være kristen på nye betingelser. Herhjemme kan man tænke på Jakob Knudsen (1858-1917), der med sin dobbeltroman *Angst og Mod* (1912 og 1914) indførte billedet af Luther som det hvileløse menneske, der var redet af angst, og som overvandt hadet til sin egen far gennem en ny bevidsthed om at være et frit evangelisk kristenmenneske – også fri i forhold til faderautoriteter (Knudsen 1915:197). Sådanne genopførelser er naturligvis moderne konstruktioner, men de har som regel også en vis basis i det historiske materiale.

Martin Luther hed oprindeligt Martin Luder, men underskrev sig i perioden mellem november 1517 og januar 1519 som *Eleutherius*, der betyder "den frie", dvs. den befriede og dermed også befrieren (Schilling 2014:161). Herefter tog han navnet, som vi kender ham under i dag, nemlig Martin Luther. Men genopførelser af Luther og det lutherske kan også tjene til at nedtone eller ligefrem sige nej til andre sider af Luthers person og virkningshistorie. Den bodskristendom, som spillede en betydelig rolle hos både den yngre og den ældre Luther, finder vi ikke mange spor af inden for almindelig folkekirkekristendom i dag. Men den lever i mindre grupper og genoplives måske en dag. Derimod er der andre træk af Luther, der har fået større betydning end tidligere. Eksempelvis er Luthers tanker om et kristenmenneskes frihed så at sige blevet demokratisk almeneje, hvorved friheden opfattes som et alment kulturelt ideal uanset tro og religiøs baggrund. Også Luthers sociaetik har fået fornyet opmærksomhed i lyset af diskussionen om forholdet mellem velfærdssamfund og konkurrencesamfund (Petersen 2016).

Ud fra denne skelnen mellem reformationens virkningshistorie og dens senere genopførelser kan man få blik for en række af de transformationer af det lutherske, som finder sted fra 1800-tallet og frem til i dag. Hvad skete der f.eks. med det lutherske, da vi gik over fra enevælde til demokrati? Var det "uluthersk" at gå ind for religions- og ytringsfrihed i 1849 – i stedet for som førhen alene at tale om individets samvittighedsfrihed inden for troens område? Næppe. De, der skrev Grundloven i 1849, var alle luthera-

ner, og den nationalliberale politiker D.G. Monrad (1811-1887), Grundlovens pennefører, blev biskop samme år. Tilsvarende kan vi spørge: Var det "uluthersk" at indføre demokratiet i folkekirken, som det skete i perioden mellem 1903 og 1922, når nu kongen havde siddet på kirkemagten i snart 400 år? Jo, den unge Luther havde skrevet om "det almindelige præstedømme", som enhver kristen har del i, så snart han eller hun er krøbet ud af dåben. Det var et principielt synspunkt vendt imod opfattelsen af præster som nogen, der havde modtaget et særligt guddommeligt umisteligt præg, der satte dem i en klasse for sig – ud over kirkefolket. Men Luther havde aldrig forestillet sig et moderne demokrati i kirken, ligesom loven om kvindelige præster (indført i folkekirken i 1947) lå helt uden for hans horisont. Alligevel gav tanken om "det almindelige præstedømme" inspiration til et opgør med det kirkelige hierarki både i 1800-tallets vækkelsesbevægelser og i 1900-tallets demokratiseringsbestrebelse. Der var her tale om genopførelser af gamle lutherske anliggender.

På samme måde kan man spørge, om det var "uluthersk" at indføre et ægteskabsritual for bøsser og lesbiske i den danske folkekirke, som det skete i 2012? Tja, Luther højagtede bestemt ægteskabet og gjorde det til et borgerligt anliggende, der skulle være til gavn for næsten. Men han havde sandsynligvis den samme afvisende holdning til homoseksualitet, som man har haft i europæisk tradition helt op til nyeste tid, og som fortsat er udbredt i mange kulturer omkring os. Der er meget hos Luther, som man i det 20. og 21. århundrede ikke kan bruge til noget, og som man måske derfor gør klokest i at henlægge til det rent historiske, som ikke længere har eller bør have betydning i dag. Selvom der er meget, der peger fremad hos Luther, må man ud fra en rent historisk betragtning slå fast, at Luther levede i senmiddelalderen, lang tid før den moderne og postmoderne verden blev født.

Vi kan derfor stille en række spørgsmål, som det lå uden for Luthers horisont at forholde sig til: Hvad er der f.eks. på færde i vekselvirkningen mellem en luthersk inspireret fælleskultur og den stadig mere individualistiske kultur, der har udviklet sig siden 1960'erne? Melder man sig nødvendigvis ud af det reformatoriske projekt, hvis man er en liberalist, der siger, at ethvert menneske helst skal sørge for sig selv? Gør man det, hvis man er socialist og mener, at det er den sociale solidaritet, der skal stå i centrum?

Meget afhænger her af øjnene, der ser, men de fleste vil mene, at man ikke kan stille sagen op så enkelt. Måske er kombinationsmulighederne netop så mange, fordi en reformatorisk kristendomsopfattelse udmærker sig ved, at der ikke findes en luthersk pakkedløsning, som lader sig anvende

på alle livets områder. Netop på grund af toregimentelæren har man f.eks. kunnet argumentere for, at der bør være rent sekulære områder, hvor religionen ikke skal blande sig i form af parallelle retssystemer med religiøse særrettigheder (kirkelige, kanoniske, jødiske, muslimske). Religiøse særrettigheder kan gives inden for de religiøse samfund (ingen forlanger, at den katolske kirke skal indføre kvindelige præster), men særrettigheder gives normalt ikke til religiøse samfund inden for den almindelige samfundsorden.

Sådanne vigtige politiske og normative diskussioner står ikke i centrum i dette værk. Her drejer det sig først og fremmest om at give en alsidig beskrivelse og tolkning af reformationens kirkelige og kulturelle virkninger i Danmark. Kun til slut i bind 3 har vi brudt denne regel. Her har vi givet plads til ti korte essays, hvor forfatterne har fået fri hånd til at skrive om den helt aktuelle situation – situationsbeskrivelser, der også rummer mulige fremtidsscenerier for reformationens fortsættelse i en dansk kontekst.

Selvom bidragene holder sig til de overordnede analyser og de små fortællinger, håber vi alligevel, at *Reformationen i dansk kirke og kultur bind 1-3* kan vise sig nyttig i den almindelige samfundsdebat. Overordnet set håber vi at kunne bidrage til en kulturel erindring, der muligvis kan modvirke de kortslutninger, der følger af en kulturel demens. En glemsomhed eller blindhed, der kun kan genkalde sig handlinger få år tilbage i tiden, og som derfor kommer til at overse de særlige muligheder, som ligger i dansk kultur og i reformatorisk teologi. Her kan man være nationalt og kulturelt bevidst uden at være nationalist, dvs. uden udsyn til verden udenfor. Når alt kommer til alt, drejede reformationen sig om en kristendomsforståelse, som var et evangelium for alle mennesker, ikke bare for danskere.

Dertil kommer, at forfatterne til de tre bind giver mange eksempler på, at der aldrig nogensinde har eksisteret en ren lutherdom, i hvert fald ikke i virkelighedens verden. Dette er ikke sagt med beklagelse, som om det drejede sig om så hurtigt som muligt at få indført en sådan. Luthers pointe var netop, at man ikke kan oversætte evangeliet til et samfundsprogram med løsninger på alle slags problemer. I *En lille vejledning om, hvad man skal søge og forvente at finde i evangelierne* fra 1521 siger Luther det på den måde, at man misforstår det hele, hvis man gør Kristus til en ny Moses, altså til en lovgiver for alle livets områder, "som om Evangeliet var en lære eller en lovbog" (LW 35:119). Man skal derfor i Jesu forkyndelse eller i kirkens budskab ikke forvente at finde en manual for, hvordan man skal indrette samfundet, eller for, hvordan man skal leve sit liv snorlige som en helgen.

Politiske beslutninger afhænger altid af situationen og dens mange udviklede omstændigheder. Politik er det muliges kunst; evangeliet drejer sig om det, der kun er muligt for Gud.

Tilsvarende findes der ingen luthersk naturvidenskab, ingen luthersk sociologi og politologi og ingen perfekt luthersk retsorden. Hvis Luther havde ret i, at evangeliet hver dag skal høres på ny, så findes der heller ikke nogen perfekt kirke. Ligesom der heller ikke eksisterer en kemisk rensset luthersk teologi.

Litteratur

- Bach-Nielsen, Carsten. 2012. "De tre reformationer: Danske Lutherbilleder 1500-1800". I: *Lutherbilleder i dansk teologi*. Red. Niels Henrik Gregersen. København: Forlaget Anis, 25-40.
- Grundtvig, N.F.S. 1948. "Folkelighed og Christendom" (1847), *Værker i udvalg*, bd. 5. Udg. Georg Christensen & Hal Koch. København: Gyldendal.
- Knudsen, Jakob. 1915. *Martin Luther. En Fortælling (Samlet Udgave af "Angst" og "Mod")*. Kjøbenhavn og Kristiania: Gyldendalske Boghandel.
- Knudsen, Tim. 2000. "Tilblivelsen af den universalistiske velfærdsstat". I: *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Red. Tim Knudsen. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 20-64.
- Petersen, Jørn Henrik. 2016. *Fra Luther til konkurrencestaten*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Schilling, Heinz. 2014. *Martin Luther. Rebel i en opbrudstid*. Oversat af Peter Dürrfeld. København: Kristeligt Dagblads Forlag.
- Weber, Max. 1976. *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd*. Oversat af Christian Koch. København: Fremad.
- Witte, John, Jr. 2002. *Law and Protestantism. The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Østergaard, Uffe. 2005. "Lutheranismen og den universelle velfærdsstat". I: *Velfærdsstat og kirke*. Red. Jens Holger Schjørring & Jens Torkild Bak. København: Forlaget Anis, 147-184.